

ПИРМУХАМЕДОВ Баҳодир Баҳрамович
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
Араб тили ва адабиёти ал-Азҳар
кафедраси катта ўқитувчиси
e-mail: bahodir2674@gmail.com

МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙНИНГ АРАБ ИЛМЛАРИ РИВОЖИДАГИ ЎРНИ

РОЛЬ МАХМУДА ЗАМАХШАРИ В РАЗВИТИИ АРАБСКИХ НАУК

THE ROLE OF MAHMOUD ZAMAKHSHARI IN THE DEVELOPMENT OF ARABIC SCIENCES

Аннотация. Мазкур тадқиқотда Маҳмуд Замахшарийнинг араб илмлари ривожига қўшган ҳиссаси таҳлил қилиниб, унинг тилишунослик, грамматика, лексикология, аруз ва адаб илмларига оид асарлари ҳақида маълумот берилади. Хусусан, ўрта аср араб адабиётида машҳур бўлган “Маърузалар илми” таърифи, унинг келиб чиқиш тарихи, бу йўналишида ёзган олимлар ва уларнинг асарлари таҳлил қилинади. Шунингдек, “Маърузалар илми” аҳамияти ва бу йўналишида ёзилган китобларнинг мазмун моҳияти ҳақида фикр юритилади. Тадқиқотда Маҳмуд Замахшарийнинг араб илмлари таснифига киритилган “Маърузалар илми” йўналишида яратилган “Рабийъу-л-аброр” асари, алломанинг уни яратишдан мақсади ёритилиб, асарнинг мазмун моҳияти қисқача таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: араб илмлари, грамматика, лексикология, аруз, маърузалар илми, фикҳ, тафсир, ҳадис, маъоний илми, араб адабиёти, фразеологик бирикмалар, мақоллар, “Рабийъу-л-аброр”.

Аннотация. В данном исследовании анализируется вклад Махмуда Замахшари в развитие арабских наук и приводятся сведения о его трудах по языкознанию, грамматике, лексикологии, арузу и литературе. В частности, анализируются дефиниция «Науки о лекциях», которая была очень развита в средневековой арабской литературе, история ее возникновения, а также, ученые, писавшие в этой области и их труды. Обсуждается значение и важность «Науки

о лекциях», а так же содержание книг, написанных в этой области. В исследовании описывается работа Махмуда Замахшари «Рабийъу-л-аброр», которая включена в раздел «Науки о лекциях», входящая в классификацию наук основ арабского языка, в частности какие цели преследовал Замахшари при её создании, и дается краткий анализ содержания книги.

Ключевые слова: науки арабского языка, грамматика, лексикология, аруз, литература, наука о лекциях, юриспруденция, тафсир, хадис, стилистика, арабская литература, фразеологические обороты, пословицы, «Рабийъу-л-аброр».

Annotation: This study analyzes the contribution of Mahmoud Zamakhshari to the development of Arabic sciences and provides information about his works on linguistics, grammar, lexicology, aruz and literature. In particular, the definition of “Science of lectures”, which was very developed in medieval Arabic literature, the history of its occurrence, as well as scientists who wrote in this area and their works are analyzed. The meaning and importance of the “Science of Lectures” is discussed, as well as the content of books written in this field. The study describes the work of Mahmud Zamakhshari “Rabiy’u-l-abror”, which is included in the section “Sciences of lectures”, which is part of the classification of the sciences of the basics of the Arabic language, in particular, what goals Zamakhshari pursued when creating it and a brief analysis of the content of the book is given.

Key words: the science of the fundamentals of the Arabic language, grammar; lexicology, aruz, literature, the science of lectures, fikh, tafsir; hadith, stylistics, Arabic literature, phraseological turns, proverbs, «Rabiy’u-l-abror».

КИРИШ

“Жоруллоҳ”, “Устозул араб ва ажам”, “Фахру Хоразм” каби улуғ номларга сазовар бўлган аллома ҳамюртимиз Махмуд Замахшарий ислом цивилизацияси, хусусан араб илимлари ривожига бекиёс ҳисса қўшган алломалардан ҳисобланади. Забардаст олим Махмуд Замахшарий ўзининг сермахсул ҳаёти давомида олтамиш олтита йирик асарлар яратди. Улар тилишунослик, лугатшунослик, адабиётшунослик, халқ оғзаки ижоди, фалсафа, ислом тарихи, география бошқа фанларга оид асарлардир [1;4].

АСОСИЙ ҚИСМ

Замахшарий араб илмлари ривожига катта ҳисса қўшган алломалардандир. У ажам (араб бўлмаган) бўлса ҳам, араб илмларини ривожлантиришдаги хизматлари кўпгина олимлар томонидан юқори баҳоланиб эътироф этилган. Жалолиддин ас-Суютий у ҳақда: “У жуда илмли ва фазилат эгаси, ниҳоятда зукко, истеъдодли ва ҳар бир илмни мукаммал эгаллаган” [2;279]. Ибн Халикон: “Тафсир, ҳадис, наҳв, тил ва баён илмининг буюк имоми эди. У ўз асрининг буюк олими ва ўзи эгаллаган илмларда барчани ўзига тортар эди”[3;168]. Мазкур фикрлар алломани араб тили ва у билан боғлиқ барча илмларни мукаммал эгаллаганини кўрсатади. Аллома ўзининг “Муфасссал” асари муқаддимасида: “Мени араб илмлари олими қилган Аллоҳга ҳамд бўлсин” [4;29] дейди. Замахшарий яратган асарларни таҳлил қиладиган бўлсак, уларнинг аксари араб тили ва у боғлиқ илмлардир. Доктор Аҳмад Муҳаммад ал-Ҳуфийнинг “Замахшарий” асарида буни яққол кўришимиз мумкин. Олим ўз китобидаги Замахшарийнинг асарларини қуйидагича таснифлайди:

Диний илмларда:

Ал-Кашшоф

Руъусу-л-масоил (фиқҳ илми)

Мўъжаму-л-худуд (фиқҳ илми)

Минҳаж (усул илми)

Долату-н-ношид ва роид фи илми фароид

Мухтасару-л-мувофақа байна аҳли-л-байт

ва-с-саҳаба

Тилшунослик:

Асосу-л-балоға

Ал-Фоиқ фи ғариби-л-ҳадис

Ал-Жибал ва-л-амкина ва-л-мияҳ

Аъжабу-л-аъжаб фи шарҳ ламияти-л-араб

Шарҳ мақамату-з-замахшарий

Ал-Мустақсо фи амсали-л-араб

Самиму-л-арабия

Муъжам арабий фарисий

Грамматика:

Ал-Муфасссал

Ал-Унмузаж

Шарҳ абят китаб Сибавайҳ

Ал-Муҳажра би-л-масайли-н-наҳвия

Муқаддимату-л-адаб

Нукату-л-аъроб фи ғариби-л-иъроб

Ал-Амалий фи-н-наҳв

Ал-Муфрад ва-л-мураккаб

Шарҳ баъд мушкилати-л-муфасссал

Аруз илми:

Кустос

Адаб илми:

Навобиғи-л-калим

Мақомату-з-замахшарий

Атваку-з-заҳаб

Дийвану-з-замахшарий

Ал-Қасидату-л-баъудия

Рабиъу-л-аброр ва нусусу-л-ахёр

Рисалату-л-асрор

Ақлу-л-кул

Китабу-л-ажнас

Охирги икки китоб мантиқ илмида бўлиши мумкин [5;63].

Замахшарийнинг тафсир, ҳадис, фиқҳ ва бошқа диний илмлар бўйича ёзган асарлари кўпгина олимлар томонидан эътироф этилиб, улар ҳозирги кунгача ўз аҳамиятини йўқотмаган, бу эса Замахшарийни диний илмларни жуда мукаммал эгаллаганини кўрсатади. Алломанинг юқорида зикр қилинган асарларининг таснифи орқали унинг кўпгина асарлари тил, грамматика, лексикология, балоғат ва адаб илмларига бағишланганини яққол кўришимиз мумкин. Бу илмлар, яъни араб тили ва у билан боғлиқ илмлар “араб илмлари” сифатида тасниф қилинган. Ўрта аср олимлари араб илмларини 12 та илмга тақсимлаганлар. Улар қуйидагилардир:

Луғат илми(лексикология)

Сарф илми(морфология)

Наҳв илми(грамматика)

Маъоний илми

Баён илми

Бадиъ илми

Аруз илми

Қофия илми

Ёзув қоидалари илми

Ўқиш қоидалари илми

Рисола ва хутбалар ёзиш илми

Маърузалар илми, у тарих илмларини ҳам қамрайди[6;24].

Охирги йилларида Ўзбекистонда Маҳмуд Замахшарийнинг илмий меросига бағишланган кўпгина илмий тадқиқотлар олиб борилди.

Жумладан, А.Рустамов, У. Уватов, З.Исломов, М.Ҳакимжонов, М.Оқилов, Ф.Абдуллаев, Н.Шарипов, Ў.Қориев, М.Носирова, Н.Сулаймонова ва Ш. Мирзиётовларнинг[7] Замахшарий илмий меъросига оид тадқиқот ва мақолалари чоп этилди. Бу тадқиқотларнинг аксари алломанинг араб тилига бағишланган асарлари бўйича амалга оширилган. Лекин юқорида таҳлил қилинганидек, араб илмлари фақатгина тилшунослик билан чекланиб қолмаган. Унда кўпчиликга нотаниш йўналиш (علم المحاضرات)-маърузалар илми, баъзи олимлар уни яъна (الأدب) -адаб деб ҳам номлайдилар.

Маърузалар илми араб илмларининг муҳим йўналиши бўлиб, бу йўналишда кўпгина олимлар ижод қилиб, жуда қимматли асарлар яратганлар. Маъруза илми қандай илм ва нималарни ўз ичига олишини кўриб чиқамиз.

Ўрта аср араб адабиёти дунё халқлари адабиётидан ўзининг турли хиллиги ва серқирра жанрлари билан ажралиб туради. Унда Жоҳилия даври қасида ва “муаллақа” лари ва араб халифалиги даврида, яъни VIII-IX асрларда кенг ривож топган юнон, форс ва сурёний тиллардаги асарларни таржималари билан бойитилган маълумотларни кўришимиз мумкин. Маърузалар илми (تأريخ الملح) га келсак, бу йўналиш наср ва шеър жанрида ёзилган адабий китоблар, шунингдек, араб ва мусулмонлар эгаллаган барча илмлар бўйича ёзилган китобларни англатади. Ҳожи Халифа бу илмни шундай таърифлайди:

«هو علم يحصل منه ملكة إيراد كلام للغير، مناسب للمقام، من جهة: معانيه الوضعية أو من جهة: تركيبه الخاص» [9061;8]

“Бу илм орқали бирор кишининг гапини зарур вазиятда ўзига хос услубда етказиш малакасига эга бўлинади”.

Яна бир таърифда ал-Қанужий шундай дейди:

المحاضرات: استعمال كلام اليلغاء أثناء الكلام في محل مناسب له على طريق الحكاية [105;9]

“Маърузалар (илми) : Гап давомида балоғат илми олимлари гапини вазиятга муносиб равишда ҳикоя усулида қўллашдир”.

Бу илм маъоний илмига жуда яқин, улар орасидаги фарқ шундаки, Маърузалар илмида вазият таққозосига қараб, олим ва фозил кишиларнинг фикрларини тингловчига етказиш бўлса, Маъоний илмида эса сўзловчи

тингловчига унинг ҳолати ва вазиятидан келиб чиқиб гап гапиришидир.

Бу илм араб илмлари ичида муҳим ва жуда манфаатлидир. Унда Қуръони карим, ҳадис, шеър, мақол, фразеологик бирикмалар, араб ва аҷам олимларининг муаян мавзулар бўйича фикрлари келтирилади. Ибн ал-Хатиб бу илм аҳамияти ҳақида шундай фикрларни билдиради: علم المحاضرات علم نافع في أنواع المحاورات، وهو علم عال من العلوم العربية، وفن فاخر من الفنون الأدبية، يحتاج إليه طوائف الأنام، ويرغب فيه العلماء العظام. [21;01]

“Маърузалар илми муҳовара турларидаги фойдали илмдир, у араб илмлари ичидаги юксак илм, адабиёт санъатлари ичидаги нафис санъатдир. Унга барча тоифа одамлари муҳтож бўлиб, унга буюк олимлар мурожаат қилишган”.

Мазкур таъриф маърузалар илмини оддий одамлар ва олимлар учун жуда аҳамиятли эканлиги яққол кўрсатмоқда.

Маърузалар илмига оид асарлар яратиш ўрта асрларда кенг тарқалган. Уларга талаб ва эҳтиёж юқори бўлган. Бу йўналишда яратилган машхур асарлар қуйидагилардир:

Абу Амр Аҳмад бин Муҳаммад бин Абду Раббих (ҳиж. 328 йил вафот этган) нинг “ал-Йъкду-л-фарид” асари

Абу Али ал- Муҳсин бин Али ат-Танухий (ҳиж. 383 йил вафот этган) нинг “Нишвару-л-муҳодара ва ахбару-л-музакара” асари

Абул Фараж ал-Муъфий бин Закария ан-Наҳраваний ал-Жаририй (ҳиж. 389 йил вафот этган) нинг “ал-Жалис-у-солиху-л-кофий ва-л-анису-н-носиху-ш-шофий” асари

Абу Саъд Мансур бин Хусайн ал-Аби (ҳиж. 421 йил вафот этган) нинг “Насру-д-дур” асари

Маҳмуд Замахшарий ҳам араб илмларига оид бошқа асарлари билан бир қаторда араб илмларининг яна бир муҳим йўналиши бўлмиш Маърузалар илми бўйича “Рабиъу-л-аброр ва нусусу-л-ахбор” асарини яратган. Мазкур асар алломанинг асар муқаддимасида келтирган маълумотида кўра машхур “ал-Кашшоф” асаридан кейин, яъни ҳижрий 528 йили алломанинг Маккадалик даврида ёзилган. Аллома бу хусусда қуйидагича ёзади: “Бу китобни, “ал-Кашшоф” ўқувчилари зехнига дам бериш, билим ва қобилятларини фикрлашга ишлатиб, бундан толиққан дилларига ором бериш, зерикканларида ўқиб

завкланишлари учун ёздим... Ундан Касир бин Абдурахмоннинг Иззага ёзган ғазаллари ва Жамил бин Абдуллоҳнинг гўзал шеърларини ўқийсан. Яхши суҳбатдош ҳоҳласанг, ундан яхши суҳбатдош йўқ, янги хабар керак бўлса, ундан яхши хабарчи йўқ. Ҳузнга мойил бўлсанг, кўз ёшингни шашқатор оқизар, шодон кулги керак бўлса, ундан ичак узди латифалар топасан”[11;27].

Мазкур асар таркибий жиҳатдан 98 бобдан, баъзи манбаларда ёзилишича, 92 бобдан иборат (Кашфуз-зунун). Асар “Вақт, дунё ва охираат ҳақидаги” боб билан бошланиб, “Ҳашоротлар, ер юзидаги бошқа ҳайвонлар ва улар билан боғлиқ нарсалар ҳақидаги” боб билан якунланади. Асардаги мавзулар тартиби алифбо тартибида тузилган. Асар дин, ахлоқ, география, наботот ва бошқа илмларни қамраб олган. Ҳар бир боб Қуръони оятлари ва мавзуга оид ҳадислар, алломалар фикри ва шоирлар шеърлари билан ёритилган.

ХУЛОСА

Замахшарийнинг мазкур асари араб илмлари таснифига кирувчи Маърузалар илмида яратилган муҳим манбалардан ҳисобланади. Бу асар алломанинг бизга маълум тафсир, наҳв (грамматика) адаб илмлари бўйича етук олим эканлиги билан бирга уни ҳадис, фикҳ, география, наботот ва бошқа ижтимоий фанларни ҳам мукаммал эгаллаганини кўрсатади.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Маҳмуд Замахшарий. Муқадимату-л-адаб / Нашрга тайёрловчи З. Исломов-ТИУ. – Т.: 2002. – Б. 4
2. جلال الدين السيوطي بغية الوعاة في طبقات اللغويين والنحاة ج2، ص 279
3. ابن خلكان «وفيات الأعيان» ج 5، ص 168 دار صادر بيروت. 1969
4. أبو القاسم محمود بن عمر الزمخشري «المفصل في علم العربية» ج 29، دار عمار 2004
5. الدكتور أحمد محمد الحوفي «الزمخشري» ص 63. دار الفكر العربي 1966
6. الشيخ محمد بن عبد الباري الأهدل. «الكواكب الدرية على متممة الأجرومية»، ص 24. مؤسسة الكتب الثقافية، بيروت 1990.
7. Рустамов А. Маҳмуд Замахшарий. – Т.: Фан, 1971. – Б. 10., Абу-л-Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий.
8. كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون: مصطفى بن عبد الله المعروف بحاجي خليفة، دار الفكر بيروت 1982 م ص 1609
9. أبجد العلوم الوشي المرقوم في بيان أحوال العلوم: صديق بن حسن القنوجي، الناشر: دار الكتب العلمية- بيروت، 1978، تحقيق: عبد الجبار زكار م 1 ص 501
10. روض الأخييار المنتخب من ربيع الأبرار: محمد بن قاسم بن يعقوب الأماصي المعروف بابن الخطيب، دار القلم العربي، ص12.
11. ربيع الأبرار ونصوص الأخبار: محمود الزمخشري، م1، ص27